

RECENZJE

Wielisława Warzywoda-Kruszyńska, Piotr Szukalski (red.), *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie polskim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2004, s. 272

W słowie wprowadzającym współredaktorka recenzowanej publikacji, Wielisława Warzywoda-Kruszyńska, przypomniała dokonania ośrodka łódzkiego w ramach badań nad rodziną. Badaczka przywołała tu najważniejsze projekty badawcze oraz ich znamienitych autorów, poczynając od Antoniny Kłoskowskiej oraz Jana Lutyńskiego – pionierów badań nad rodziną na Uniwersytecie Łódzkim w latach 50. i 60. XX wieku.

Wieloletnia kontynuacja zainteresowań różnorodnymi aspektami życia małżeńskiego i rodzinnego przez Wielisławę Warzywodę-Kruszyńską, Jerzego Krzyszkowskiego, Lyndę Walters oraz współpracowników: Grażynę Mikołajczyk-Lerman oraz Jolantę Grotowską-Leder zaowocowała ważnym projektem badawczym finansowanym przez Komisję Europejską w ramach 5 Programu Ramowego, pt. „Improving Policy Responses and Outcomes to Socio-Economic Challenges: changing family structures, policy and practice (IPROSEC).”, którego koordynatorem była profesor Linda Hantrais z Uniwersytetu w Loughborough.

Zasługi Uniwersytetu Łódzkiego na polu badań nad rodziną włączyły Polskę, obok innych ośmiu krajów (zarówno członków Unii Europejskiej, jak i państw kandydujących do wejścia do wspólnoty) do grona państw, w których obserwowano przemiany form życia małżeńsko-rodzinnego i ich wpływ na politykę rodzinną. Założono, iż w zakrojonym na szeroką skalę międzynarodowym projekcie badawczym, zostanie poddany weryfikacji pogląd, na ile integracja gospodarcza w ramach Unii Europejskiej będzie wymagała współpracy również na polu różnorodnych dyrektyw dotyczących wspólnej polityki rodzinnej krajów członkowskich. Jak pisze W. Warzywoda-Kruszyńska „celem [...] projektu było w pierwszym rzędzie zwiększenie zdolności podejmowania decyzji przez polityków poprzez dostarczanie im naukowo udokumentowanych informacji dotyczących:

- sytuacji społecznej w badanym zakresie w Unii Europejskiej;
- dostępnych polityce możliwości sprostania wyzwaniom społeczno-ekonomicznym związanym ze zmieniającymi się strukturami rodzin;
- społecznych i ekonomicznych skutków decyzji podejmowanych przez polityków dla rodziny” (s. 6).

Szczegółowe cele badawcze projektu rozpisano na trzy etapy badawcze, które autorka wprowadzenia szeroko opisuje. Ponadto znajdujemy tu również szereg informacji na temat warsztatu metodologicznego na każdym z etapów badań. Przedmiotem badań w drugiej części projektu „stały się powody/motywy leżące u podstaw decyzji rodzinnych podejmowanych przez jednostki, ze szczególnym uwzględnieniem znaczenia po-

lityki (rodzinnej, społecznej, podatkowej itd.) w formowaniu i rozwiązywaniu rodziny, ustalaniu dzietności, relacji międzypokoleniowych itd.” (s. 7). Trzecia część projektu zawierała analizy porównawcze dotyczące ewentualnego przeniesienia rozwiązań politycznych praktykowanych w jednych krajach na inne. Jak pisze W. Warzywoda-Kruszyńska „wyniki analiz porównawczych opublikowano w roku 2004 w książce Lindy Hantrais, *Family Policy Matters*” (s. 9).

Recenzowana publikacja, zasługująca na szczególne zainteresowanie, jest prezentacją najważniejszych wyników badań wyżej omówionego międzynarodowego projektu. Dodać należy, iż badania surveyowe poczynione w projekcie, zostały wykorzystane jedynie fragmentarycznie, gdyż wkrótce po ich analizie odbył się w Polsce Narodowy Spis Powszechny, „który dostarczył pewniejszych danych o strukturze polskich rodzin i umożliwił prześledzenie wieloletnich trendów” (s. 10).

Obok artykułu wprowadzającego publikacja zawiera czternaście bardzo ciekawych artykułów referujących różnorodne aspekty życia małżeńsko-rodzinnego w dobie intensywnych przemian. Wielisława Warzywoda-Kruszyńska w artykule pt. *Rodzina w procesie przemian* w syntetyczny sposób przedstawia wielorakie, wzajemne powiązania pomiędzy procesami makrospołecznymi a przemianami rodziny. Patriarchalizm, tradycyjna rodzina nuklearna, konflikt płci, emancypacja edukacyjna i zawodowa kobiet, masowe bezrobocie to hasła wywoławcze dyskutowane przez autorkę. W konkluzji badaczka pisze, że „młode kobiety w Polsce stają przed koniecznością dokonania wyboru między pracą a rodziną. Niezbędność wzmocnienia szans na rynku pracy wydłuża ponad miarę okres skolaryzacji i odkłada decyzje matrymonialne i prokreacyjne. Nie sprzyja to jednak osłabieniu rodziny patriarchalnej, ponieważ odsuwaniu kobiet od pracy towarzyszy konserwatywna ideologia i ożywienie ruchów fundamentalistycznych” (s. 20).

Kolejną część recenzowanej pracy stanowi sześć artykułów Piotra Szukalskiego - demografa z Uniwersytetu Łódzkiego, który analizuje wyniki badań pochodzące z Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 roku. W pierwszej kolejności autora interesowały dane dotyczące rodzin oraz gospodarstw domowych w Polsce oraz w krajach Unii Europejskiej. Czytelnik znajdzie tu szereg zestawień statystycznych oraz komentarz demografa do zaistniałej w Polsce sytuacji zmiany społecznej, która ma swoje odbicie również w dynamice procesów demograficznych. Porównując przemiany rodzin i gospodarstw domowych w Europie, autor wskazuje na ich znaczące podobieństwo do prawidłowości występujących w Polsce. Zalicza do nich: „szybszy wzrost gospodarstw domowych niż liczby ludności ogółem [...], wzrost liczby i odsetka gospodarstw jednoosobowych [...], spadek znaczenia gospodarstw wielorodzinnych na rzecz gospodarstw jednorodzinnych z rodziną nuklearną, coraz częściej – bezdzietną parą [...] oraz upowszechnienie się nietradycyjnych form rodzinnych i quasi-rodzinnych – związków kohabitacyjnych, związków homoseksualnych, bezdzietnych dobrowolnie małżeństw, wspólnego wynajmowania mieszkania przez przyjaciół [...]” (s. 41).

W innych artykułach zainteresowania Piotra Szukalskiego koncentrują się na zmianach modelu zawierania małżeństw oraz modelu dzietności, które, jak pisze sam autor, nie doczekały się w literaturze zbiorowego opracowania. Takimi zjawiskami są dla badacza: kohabitacja, separacja, bezdzietność oraz urodzenia pozamałżeńskie, którym P. Szukalski poświęcił w kolejności osobne artykuły w recenzowanym tomie. I tu również znajdzie czytelnik szereg ciekawych danych statystycznych obrazujących wyżej wymienione zjawiska, komentowane z perspektywy demograficznej oraz socjologicznej. Dodać należy, iż wszystkie przywoływane tu artykuły autorstwa Piotra Szukalskiego, stanowią bardzo dobrą bazę literaturową dla studentów nauk społecznych, ze szczegól-

nym uwzględnieniem studentów socjologii, w ramach nauczania takich przedmiotów jak: socjologia rodziny oraz socjologia małżeństwa.

W artykule pt. *Kohabitacja w Polsce* autor przyjrzał się m.in. przyczynom wzrostu zainteresowania tą formą współbywania pary. Podsumowując dokonania wielu badaczy, P. Szukalski wyróżnił kilka najważniejszych czynników mających wpływ na rozprzestrzenianie się kohabitacji: „1) zmniejszenie się zaufania budzonego przez instytucję małżeństwa wraz ze zwiększającą się liczbą rozwodów [...]; 2) zanik obawy przed niechcianym, nieślubnym dzieckiem wraz z dyfuzją nowoczesnych, skutecznych środków antykoncepcyjnych [...]; 3) osłabienie poziomu religijności, religia bowiem tamowała rozwój pozamałżeńskich stosunków seksualnych [...]; 4) sytuacja ekonomiczna utrudniająca młodym ludziom rozpoczęcie w pełni samodzielnego życia, a jednocześnie motywująca – poprzez różnorodne korzyści socjalne i podatkowe – do nielegalizowania istniejącego związku [...]; 5) wzrost społecznej akceptacji kohabitacji wskutek ewolucji norm, postaw i zachowań w kierunku większego liberalizmu i indywidualizmu; 6) niechęć do utrzymywania tradycyjnego w małżeństwie podziału ról w zależności od płci [...]; 7) łatwość przekształcenia kohabitacji w zalegalizowane małżeństwo [...]” (s. 53). Innym walorem tego artykułu jest charakterystyka zjawiska kohabitacji w Polsce z uwzględnieniem wyników badań demograficznych pochodzących z Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 r., porównanych z danymi z roku 1988 (NSP 1988) oraz 1995 (Mikrospis).

Zjawisko separacji, możliwe w Polsce w sensie prawnym od 1999 roku, było przedmiotem zainteresowania kolejnego artykułu autorstwa P. Szukalskiego. Autor streszcza tu wyniki badań z ostatniego spisu powszechnego w Polsce, kreśląc obraz stosunkowo niewielu osób w naszym kraju wybierających instytucjonalną separację.

Przemiany w modelu dzieciności polskich rodzin wymienionych badacz analizuje w artykułach pt. *Bezdzietność w Polsce* oraz *Urodzenia pozamałżeńskie w Polsce*. W obu przypadkach posługuje się on danymi spisowymi pochodzącymi z różnych lat, ukazując dynamikę tych procesów w układzie historycznym. Zjawisko bezdzietności analizowane z punktu widzenia demograficznego obejmuje zainteresowanie różnymi korelatami społeczno-demograficznymi, np. wpływem poziomu wykształcenia na niechęć do prokreacji, brakiem potomstwa a typem rodziny pochodzenia kobiety, ze względu na liczebność jej rodzeństwa oraz wiekiem osób zawierających związek małżeński a późniejszą bezdzietnością. P. Szukalski omawia też przyczyny bezdzietności, zauważając, iż „rozpatrywanie przyczyn bezdzietności ma sens jedynie wtedy, gdy nie wszystkie przypadki braku potomstwa wywołane są czynnikami fizjologicznymi [...]. Oprócz bezdzietności wymuszonej (bezpłodnością, stanem zdrowia) i dobrowolnej (związanej ze świadomym wyborem) wyodrębnić należałoby również bezdzietność sytuacyjną, związaną z faktem niemożności zawarcia związku małżeńskiego, co w przypadku braku społecznej akceptacji dla samotnego wychowywania pozamałżeńskiego potomstwa prowadzić będzie niezamężne kobiety do bezdzietności, którą trudno jednoznacznie zinterpretować jako wymuszoną lub dobrowolną” (s. 96).

W artykule pt. *Urodzenia pozamałżeńskie w Polsce* P. Szukalski przygląda się procesowi systematycznego wzrostu odsetka urodzeń pozamałżeńskich, w kontekście zainteresowania tym zjawiskiem polityki społecznej, charakteryzuje za pomocą cech społeczno-demograficznych matki oraz ojców dzieci pozamałżeńskich, a także opisuje przestrzenne zróżnicowanie nieślubnych urodzeń. Jego zdaniem podstawowymi przyczynami upowszechniania się urodzeń pozamałżeńskich w Polsce są: „bezrobocie, niepewność utrzymania pracy i niski poziom uzyskiwanych w takich warunkach płac, uniemożliwiające opłacenie odpowiedniego »rytuału przejścia«” (s. 138).

Podsumowaniem rozważań autora w zaprezentowanych powyżej opracowaniach wydaje się artykuł pt. *Między przymusem a wyborem – spór o naturę przemian demograficznych w ostatnich latach*.

W omawianym tomie znalazły się też dwa ciekawe artykuły autorstwa Lucyny Prorok-Mamińskiej dotyczące polskiej polityki społecznej widzianej oczami zarówno decydentów, jak i obywateli. Jak zauważa autorka, w artykule traktującym o polityce rodzinnej w Polsce w latach 90., brak w naszym kraju „idei przewodniej oraz spójnej koncepcji państwa w sferze wspierania rodzin” (s. 157). L. Prorok-Mamińska opisała najważniejsze przyczyny niepowodzenia w ukształtowaniu się wyraźnej i konkretnej polityki pro-dziennej w Polsce. W artykule można również znaleźć opis kluczowych w latach 90. programów rządowych oraz ocenę ich realizacji w opinii decydentów. W podsumowaniu czytamy, iż „opinie decydentów na temat polityki rodzinnej w Polsce w latach 90. mają charakter „wytykania błędów” poprzednikom, jednocześnie brak propozycji racjonalnych rozwiązań [...]. Podmioty, które powinny ją kreować, tak naprawdę nie wiedzą jak to zrobić lub, co gorsze, nie widzą potrzeby wprowadzenia specjalnych przywilejów dla rodzin” (s. 172).

Druga perspektywa, ukazująca opinie respondentów na temat wpływu polityki społecznej na potrzeby polskich rodzin, stanowi przedmiot zainteresowań kolejnego artykułu autorki. L. Prorok-Mamińska rozpatruje potrzeby rodziny z punktu widzenia jej faz rozwojowych, przyglądając się polityce mieszkaniowej, oświatowej, polityce rynku pracy oraz polityce wobec osób starszych w naszym kraju. Wśród wielu zarzutów oraz opinii wobec systemu pomocy dla rodzin w funkcjonującej w Polsce polityce społecznej i rodzinnej autorka wymienia: „brak dostępu do informacji o możliwościach uzyskania wsparcia i pomocy od instytucji państwowych; nieprawidłowości w systemie dystrybucji zasiłków i świadczeń z zabezpieczenia społecznego; brak społecznej zgody na politykę „mniejszego zła” w dziedzinie zadań socjalnych [...]; przekonanie, że obowiązkiem państwa jest stwarzanie poczucia bezpieczeństwa socjalnego obywateli; poczucie, że konieczne jest podejmowanie rozwiązań legislacyjnych zgodnych z oczekiwaniami społecznymi [...]; brak przepisów regulujących pewne nowe kwestie związane z życiem rodzinnym, np. dotyczące par homoseksualnych, wolnych związków; oraz [...] przekonanie, że nie można liczyć na pomoc instytucjonalną, a trzeba jej szukać w organizacjach pozarządowych lub w kręgach szerszej rodziny” (s. 194).

W recenzowanej publikacji znalazły się cztery artykuły Małgorzaty Potocznej. Badaczkę interesują wzorce zachowań matrymonialnych, w tym szczególnie różnorodne typy uwarunkowań decyzji matrymonialnych, które prezentuje w swoim pierwszym artykule. Omawiając ekonomiczne uwarunkowania indywidualnych decyzji matrymonialnych, autorka konkluduje: „najważniejszym czynnikiem wpływającym na zachowania matrymonialne młodych, niezamężnych osób są zmiany na rynku. Niepewna sytuacja na rynku pracy, zagrożenie bezrobociem, niewysokie dochody, wszystko to powoduje, iż młodzi respondenci koncentrują się w chwili obecnej na pracy zawodowej” (s. 200). Społeczne i religijne uwarunkowania decyzji matrymonialnych zostały zobrazowane licznymi egzemplifikacjami wypowiedzi respondentów. Z wywiadów przeprowadzonych przez M. Potoczną wynika, że „opinia rodziny, przyjaciół, środowiska społecznego ma bardzo duży wpływ na decyzje w kwestii legalizacji związków małżeńskich” (s. 202).

W artykule zatytułowanym *Biografie rodzinne respondentów* autorka prezentuje wyniki badań dotyczące motywacji respondentów żyjących w związkach małżeńskich, tworzących związki kohabitacyjne, żyjących w pojedynkę oraz tych, którzy doświad-

czyli rozvodu bądź separacji. W artykule pt. *Wzajemna pomoc, wspólne zamieszkiwanie i odpowiedzialność międzypokoleniowa* autorka opisuje specyfikę polskich więzi międzypokoleniowych, charakteryzujących się niezmiennie, również w dobie przemian zapoczątkowanych w 1989 roku, znaczną siłą, dynamiką i rozległością.

Na zakończenie warto wspomnieć o ciekawym artykule Grażyny Mikołajczyk-Lerman pt. *Wybór czy konieczność – współczesne dylematy decyzji prokreacyjnych*. Obserwując przemiany demograficzne związane m.in. z odkładaniem prokreacji w czasie, ograniczaniem liczby potomstwa, czego konsekwencją jest niska rozrodczość Polek (poniżej poziomu prostej zastępowalności pokoleń), zasadność badań na ten temat wydaje się niepodważalna.

Sabina Królikowska

Anna Titkow, Danuta Duch-Krzystoszek, Bogusława Budrowska, *Nieodpłatna praca kobiet. Mity, realia, perspektywy*, Warszawa 2004, Wydawnictwo Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 2004, s. 278.

Praca pt.: *Nieodpłatna praca kobiet. Mity, realia, perspektywy* autorstwa Anny Titkow, Danuty Duch-Krzystoszek i Bogusławy Budrowskiej jest monografią zjawiska często pomijanego zarówno w refleksji potocznej, jak i analizach socjologicznych. Celem, jaki stawiają sobie autorki jest rekonstrukcja statusu, wartości, zakresu oraz potocznych przekonań na temat nieodpłatnej pracy kobiet. Należy zaznaczyć, że jest to pierwsza tak obszerna praca w całości poświęcona temu zjawisku we współczesnym społeczeństwie polskim. Nieobecność wspomnianej problematyki w dotychczasowych opracowaniach naukowych jest związana z przekonaniami silnie zakorzenionymi w świadomości społecznej. Nieodpłatna praca kobiet (wykonywana w domu na rzecz rodziny) jest często traktowana jako sposób realizacji „naturalnych”, „oczywistych” ról kobiecych. Ponadto, w myśleniu potocznym dominuje pogląd, że pod pojęciem pracy należy rozumieć wyłącznie pozostawanie w stosunku zatrudnienia. Dlatego też, jak zaznaczają autorki, często zdarza się, że dorosła kobieta zapytana, czy pracuje, odpowiada: „Nie, nie pracuję, zajmuję się domem”.

Autorki podkreślają, że współczesna obyczajowość domaga się ciągłej gotowości kobiet do podejmowania nieodpłatnej pracy domowej, piszą: „nieodpłatna praca kobiet w gospodarstwie domowym jest normą kulturową o uniwersalnym – obejmującym zarówno mężczyzn, jak i kobiety – głęboko zinternalizowanym sposobie funkcjonowania” (s. 263). Jednocześnie autorki zaznaczają, że współczesne społeczeństwo polskie znajduje się w okresie radykalnych zmian społeczno-ekonomicznych. W związku z tym ustalenia badawcze dotyczące nieodpłatnej pracy kobiet stanowią istotne kryterium diagnostyczne przemian społeczno-kulturowej umowy określającej relacje kobiet i mężczyzn (*gender contract*). Praca Anny Titkow, Danuty Duch-Krzystoszek i Bogusławy Budrowskiej pozwala zatem spojrzeć na problemy związane z nieodpłatną pracą kobiet w szerszym kontekście przemian strukturalnych i społeczno-kulturowych.

Jak zauważono we wprowadzeniu do niniejszej pracy – dopiero w ostatnich latach, dzięki naciskom organizacji kobiecych, debacie feministycznej, działaniem Organizacji Narodów Zjednoczonych i niektórych rządów podjęto wysiłki w celu określenia i oceny